

EŞ'ARÎ KELÂMİN MAĞRİB'TEKİ MERKEZLERİNDEN TİLİMSÂN

A CENTER OF ASHARİTE THEOLOGY IN THE MAGHREB TLEMEN

*Ahmet ÇELİK**

ÖZET: Müslümanlar, İslam dünyasını coğrafi ve siyasi açıdan iki parça olarak değerlendirmişlerdir: Maşrik-Mağrib. Bu ayırım bağlamında ülkemizde yapılan kelâm araştırmaları daha çok Maşrik eksenli olduğundan Mağrib bölgesi biraz ihmal edilmiştir. Mağrib'in çok geniş bir coğrafya olması nedeniyle bölge hakkında yapılacak kelâm araştırmalarının kelâmî ekol ve merkez tarzında yapılması daha uygun olacaktır. Bundan dolayı bu çalışmada, Mağrib kelâmının merkezinde yer alan Tilimsân kentinin tanıtılması amaçlanmaktadır. Çok eski bir tarihe sahip olan bu kent kelâm açısından ele alınırken, yöntem olarak kelâmî faaliyetlerin en yoğun olduğu VIII-IX/XIV-XV. yüzyıllar yani duraklama dönemi, Eş'arî kelâmı çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu yüzyıllarda Eş'arîlik Mağrib'te adeta kökleşmiş ve bu köklerle günümüze kadar gelmiştir. Tilimsân, yerleşmiş eğitimi ve kelâm öğretimi; ayrıca bu eğitimde yetişmiş kuvvetli kelâmcıları ile kelâm tarihinde ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Kelâm-tasavvuf birlikteliği sağlanarak yazılan akaidler ile Tilimsân, bölge insanının inancının oluşmasında ve müttekaddimün Eş'arîliğin külliyyatında önemli bir yere sahip olmuştur.

Anahtar sözcükler: Tilimsân, Mağrib, Eş'arî Kelâmı, Tilimsan Kelâmcıları

ABSTRACT: Muslims evaluate the Islamic World geographically and politicaly, as two parts: Mashriq-Maghreb. Kalam research in our country are based in Mashriq, therefore the Maghreb region has been neglected. In case of this Maghreb region is a wide geography, it will be more convenient for the Kalamic studies to study by the method of "kalamic school and the region". Therefore in this study it is intended to introduce the city of Tlemcen where in in the center of the Maghreb's Kalamic studies. When this city is researched, which has a long history, with the perspective of Kalam, it will be evaluated the VIII-IX/XIV-XV centuries in which the kalamic activities were hardly, by the view of Ash'arite theology. In these centuries, Asharite settled down in the Maghreb and has reached today. Tlemcen has had an important place with established training and theologyc education, as it's well educated theologions with this training. With the written akaid book's by providing the association Kalam and Sufism, Tlemcen region of the precedents of Asharism and in the formation of people's beliefs had an important place in the corpus.

Keywords: Tlemcen, Maghreb, Ash'arite Theology, Tlemcen Theologians

1. GİRİŞ

Kelâm tarihi incelendiği zaman bu ilme etki etmesi bakımından Bağdat, Basra, Şam, Semerkant gibi bazı kentlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu kentler sadece kelâm alanının değil, ilahiyatın hemen hemen tüm alanlarının beşiği konumundadır. Fıkhî ve itikadî birçok mezhebin de doğuş yeri buralardır. Ancak İslamî ilimlere merkez olması bakımından İslam coğrafyası değerlendirilirken bütünlükten uzak bir yaklaşım ortaya konulmaktadır. Tilimsân da bu yaklaşımda pek fazla görülemeyen kentlerden birisidir. Tilimsân, Mağrib (Kuzey Afrika) bölgesinde, günümüzde Cezayir ülkesinin sınırları içerisinde bulunan kadim bir şehirdir.

* Araştırma Görevlisi, Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan, Türkiye, ahmetcelik@erzincan.edu.tr

İslam dünyası Müslümanlar tarafından temel iki coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Müslüman Asya'yı ve Mısır'ı içine alan “*el-Maşrik*” veya Doğu; Müslüman Afrika'yı ve Avrupa'yı kapsayan “*el-Mağrib*” veya Batı¹. Doğu İslam dünyasının sınırı (Maşrik) kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusuna kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ, İslam kaynaklarında “Mağrib²” adıyla anılmakta; günümüzde bu coğrafya da Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkeleri bulunmaktadır³. İslam fetihleri sırasında, coğrafi olarak Mağrib, siyasî olarak da İfrikiyye ismi verilen bu bölge, zamanla tamamen coğrafi bir özellik kazanmış ve kıtanın tamamına “*Afrika*” denilmiştir. Kıtanın kuzey bölgesi için ise, bugün Mısır ve Mağrib'de dahil olmak üzere, “*Şimâl-i İfrikiyye*” yani “*Kuzey Afrika*” terimi kullanılmaktadır⁴. Mağrib-Maşrik ikili yapısı içerisinde değerlendirilmesi gereken İslamî ilimlerin, özelde de kelâm ilminin, Maşrik ayağı her zaman ön planda olurken Mağrib ayağı biraz ihmal edilmiştir⁵.

Müslüman Mağrib⁶ coğrafyası, tasavvuf alanında önemli bir merkez olarak görülmüş; bu alanda birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu bölgenin kelâm alanındaki etkisi de en az tasavvuf kadar kuvvetlidir. Mağrib'te tarih boyunca kelâm ile tasavvuf iç içe olmuştur⁷. Bölgenin tarihinde Selefîlik, Eşarîlik, İbaziyye kolu başta olmak üzere Haricîlik, İsmâiliyye kolu başta olmak üzere Şia ve Mutezile gibi mezhepler faaliyet göstermişlerdir⁸. Bölgede kurulmuş olan devletlerin bu kelâmî yapıları kendilerine dayanak yaparak yollarına devam etmiş olmaları da, bölgede kelâm ilminin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ancak Mağrib çok geniş bir coğrafya olduğundan, bu bölgedeki kelâm araştırmalarının mezhep ya da şehir açısından incelenme zorunluluğu doğmaktadır. Bundan dolayı bu araştırmada, Mağrib kelâmının anlaşılmasına hizmet etmesi bakımından, bölgede çok önemli bir ilim merkezi olan Tilimsân kentinin tanıtılması ve bu kentin duraklama dönemi Eş'arî kelâmındaki yerinin belirlenmesi; böylece şehrin kendine has ilmî havasının, kelâm ilmi çatısı altında duyurulması amaçlanmaktadır.

¹ Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er-Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, Ankara, 2012, s.199.

² İslam tarihçileri ve coğrafyacıları İfrikiyye ve Mağrib'in coğrafyası hakkında bir görüş birliği içinde değillerdir. Mağrib'in sınırları noktasında üç görüş söz konusudur. Birincisi, Mağrib ile, Tanca'dan başlayıp Atlas Okyanusu sahilini takip güneydeki Sudan çöllerine kadar olan bölge kastedilmektedir. İkinci görüşe göre Mağrib, Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlayıp Atlas Okyanusunda sona ermektedir. Üçüncü görüşe göre ise Mağrib yine Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlamakta ve Endülüs'ü de içine almaktadır. Bkz: Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Manisa, 2007, s.10.

³ Harekât, İbrahim, “Mağrib”, *DİA*, XXVII, 314.

⁴ Özkuyumcu, a.g.e., s.11; el-Merrâkuşî, İbnü'l-İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ehbâri'l-Endelis ve'l-Mağrib*, thk. C. Kûlan, Luvi Provençal, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1983, I, 5-6.

⁵ Mağrib, coğrafi olarak batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Akdeniz, doğuda Sinâ Yarımadası ve Kızıldeniz, son olarak güneyde ise sırasıyla Batı Afrika, Orta Afrika ve Doğu Afrika arasında yer alan kara parçasıdır. Bkz: Komisyon, *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi Amerika-Afrika*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1981, VI, 1489.

⁶ Kuzey Afrika'da İslam Fütuhâtı Hz.Ömer zamanında 22/643 yılında, Amr b. Âs kumandasında başlamıştır. Bu bölgenin İslam toprakları içerisine girmesi ise Emevîler döneminde Ukbe b. Nâfi (h.683) eliyle olmuştur. Onun eliyle İslam coğrafyasının sınırları Atlas Okyanusuna kadar dayanmıştır. İslam Kuzey Afrika içerisine girdikten sonra büyük bir kabulle karşılanmıştır. Bugün Araplar, Berberîler (Emâzîğ) ve az sayıda zenci asıllılardan meydana gelen nüfusun %98'i Müslümandır. Bkz: Harekât, a.g.m., *DİA*, XXVII, 314, 315; Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Nşr., İstanbul, 2012, III, 155; Özkuyumcu, a.g.e., s.158; el-Merrâkuşî, a.g.e., I, 8.

⁷ Zehrâ, Hâlid, “*Müsteveyâtü'l-Ibda' fi İlmî'l-Kelâmi'l-Eş'arî lida'l-Meğâribe*”, *Cühûdü'l-Meğâribe fi Hidmeti'l-Mezhebi'l-Eş'arî*, dzn:Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî[*Sempoium: (1432/2011: Rabât)*] Dâru Ebi Rakkak, Rabât, 1433/2012, s.130.

⁸ Abdülmecîd b. Hamde, *el-Medârisü'l-Kelâmiyye bi İfrikiyye ilâ Zühûri'l-Eş'ariyye*, Dâru'l-Arab, Tûnus, 1406/1986, s. 384-388.

2. TİLİMSÂN

Tilimsân kenti, sahip olduğu tarihî ve kültürel mirası ile büyük bir öneme sahiptir. Bu önemine binaen 2011 yılında, İslam dünyasının kültür başkenti ilan edilmiştir⁹. Tilimsân'ın bu tarihî ve kültürel havası, o dönem ilmî hayatını yansıtan eserlerde de görülmektedir. İbn Haldûn, *Buğyetü'r-Ruvvâd fî Zikri'l-Mulûki min benî Abdi'l-Vâd* isimli eserinde, yaşadığı dönemde sadece Tilimsân'da yaşamış yüzden fazla âlimin ismini ve kısa hal tercemelerini zikretmiştir¹⁰. İbn Meryem de *el-Bustân fî Zikri'l-Evliyâi ve'l-Ulemâi fî Tilimsân* isimli eserinde müstakil olarak sadece Tilimsân'da yaşamış âlimleri konu alan bir eser yazmıştır¹¹. Diğer birçok tabakat kitabında da Tilimsânlı âlimlere oldukça geniş yer ayrılmıştır¹².

Tilimsân, tarihteki konumu itibarıyla Kuzey Afrika'nın en başta gelen ve en önemli şehirlerinden biri olarak görülmüştür¹³. Şehir bir yönden doğu ile batıyı, bir yönden de kuzey ile güneyi bağlayan ana yolların birleşim yeri üzerinde bulunmaktadır. Konum olarak Tunus ve Cezayir'in de içerisine girdiği Mağrib-i Evsât (Orta Mağrib)'a dahil olup Cezayir'in kuzeybatısında Fas sınırına yakın bir bölgede yer almaktadır. Tilimsân, bölgedeki Fas ve Marakeş yolu üzerinde olduğu için tarihinde geçiş, konaklama, ikamet gibi çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. Avrupa tarafında Akdeniz üzerinden gelen Endülüslüler ve Mevânî, Vehrân, Erşegül, Henîn gibi kentlerden hareket edenler bu şehre uğrarlardı. Bu coğrafi konumu Tilimsân'ı orta çağlarda savaş, ticaret ve seyahat konularında önemli bir merkez kılmıştır¹⁴.

Tilimsân'dan bahseden hemen bütün eserler burasının iklimi ve bitki örtüsü açısından güzelliğine; cami, medrese, zaviye gibi yapılarının mükemmelliğine vurgu yapmaktadırlar¹⁵. Hem iklim olarak güzelliği hem de ilmî ortam açısından çok rahat bir şehir olması itibarıyla birçok âlim bu bölgede yaşayarak devirlerine ışık tutmuşlardır. “*et-Tilimsânî*” nispetiyle birçok ilim adamı kendilerini bu kentle birlikte anılır kılmışlardır¹⁶. Tilimsân, özellikle VIII/XIV. yüzyılda kökleri üzerine bina edilmiş ilmî ortamı ile IX/XV. yüzyılda daha da temayüz etmiş; bunun sonucunda da şehirde birçok meşhur âlim yetişmiştir. Aklî ilimlerde eser veren bu âlimler ilahiyat alanında da kendilerini göstermiş; özellikle kelâm alanında faaliyette bulunmuşlardır¹⁷.

⁹ Damien, Helly, *Algeria Country Report, Preparatory Action Culture in EU External Relations*, Edt: Yudhishtir Raj Isar, 2014 (Bu rapora ulaşmak için: <http://cultureinexternalrelations.eu/wp-content/uploads/2014/03/country-report-Algeria-19.03.2014.pdf>); Kavas, Ahmet, “Tilimsân”, *DİA*, XLI, 163.

¹⁰ İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Buğyetü'r-Ruvvâd fî Zikri'l-Mulûki min Benî Abdi'l-Vâd*, Matba'at-ü Pier Fûntânâ eş-Şarkıyye, Cezayir, 1321/1903, I, 23-88.

¹¹ Bkz: İbn Meryem, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *el-Bustân fî Zikri'l-Evliyâi ve'l-Ulemâi bi Tilimsân*, el-Matbaatü's-Seâlibiyye, Cezayir, 1326/1908.

¹² Bkz: İbn Asker Muhammed b. Ali eş-Şefşâvenî, *Devhattü'n-Nâşir li Mehâsini men Kâne bi'l-Mağrib min Meşâyihî'l-Karnî'l-Âşir*, thk. Muhammed Haccî, Matbûâtü Dâri'l-Mağrib li't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Rabat 1397/1977; el-Kettânî, Abdü'l-Hayy b. Abdü'l-Kebîr, *Fihrisu'l-Fehâris ve'l-İsbât ve Mu'cemu'l-Meâcimi ve'l-Meşihati ve'l-Müselselât*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut I-III, 1402/1982; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcimu Musannifî'l-Küttübi'l-Arabiyye*, Müessesetü'r-Risale, I-IV, Beyrut, 1414/1993; vb.

¹³ İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, tah. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rab, Dimeşk, 1425/2004, I, 160; el-Merrâkuşî, a.g.e., I, 65.

¹⁴ Şâveş, Muhammed b. Ramazân, *Bâkatü's-Sûsân fi't-Ta'rîf bi Hadâreti Tilimsân Âsımet-i Devlet-i Benî Zeyyân*, Divânü'l-Matbûâtü'l-Câmiyye, Cezayir, 1995, I, 27.

¹⁵ el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tib min Gusni'l-Endelis er-Ratib*, tah. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1388/1968, VII, 133-136.

¹⁶ ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, tah. et-Terzî- Hicâzî- et-Tahâvî- el-Azbâvî, Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1395/1985, XV, 484; el-Himyârî, Muhammed b. Abdülmun'im er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr, thk. İhsân Abbâs, Mektebet-ü Lübnân, Beyrut, 1984, s.135.

¹⁷ Büşekîf, Muhammed, *el-Medresetü ve Nizâmü't-Ta'lîm bi'l-Mağribi'l-Evsât Hilâl el-Karneyni's-Sâmin ve't-Ta'si'*, Devriyyetü'l-Elektürüniyye/University Abou Bekr Belkaid, Tilimsân 1432/2011, s.19.

2.1. Tilimsân'da Eğitim ve Eş'arî Kelâmı

Tilimsân, tarihinde birçok kelâmî ekolle karşılaşmış; Selefîyye, Haricîler, Şiiler ve Eş'arîler'e ev sahipliği yapmıştır¹⁸. Bütün bu ekollerin öğretilerini tanınmasına rağmen şehrin kelâm tarihi açısından asıl kayda değer zamanı, VIII-IX/XIV-XV.(Abdülvâdîler dönemi) yüzyıllarda Eş'arî kelâmını temsil ettiği zaman dilimi olmuştur. Bölge ve Eş'arî kelâmı düşünüldüğü zaman, Eş'arî fikriyatının eserlerle zirve yaptığı VIII/XIV. ve IX/XV. yüzyıllar, duraklama dönemi Maşrik kelâmı ve Eş'arîliğinden farklı özellikler ihtiva etmektedir. Araştırmanın içerisinde bu farklılıklara temas edilmeye çalışılacaktır.

Söz konusu zaman dilimlerinde Tilimsân'daki Eş'arî kelâmın mahiyetini daha iyi anlayabilmek için öncelikle bölgenin kelâmî sisteminin temelini oluşturan eğitim sistemine bir göz atmak faydalı olacaktır. Söz konusu dönemde Tilimsân'da eğitim iki maddede incelenebilir:

1) İlk merhalede *ibtidaiyye* olarak değerlendirilebilecek ve beş-altı yaşına gelen çocukların gönderildiği ilk adım okullar bulunmaktadır. Çocukların bu okullardaki eğitiminde yazı; Kur'an öğretimi, ezberi ve kıraati öne çıkmaktadır. Çocuklara verilen bu eğitim mekan olarak genellikle ketatîb¹⁹, mescit veya zaviyelerde olurdu. Haftanın belirli günleri ezber dinlenir ve çocuklar, Kur'an'ın yanı sıra abdest, namaz gibi temel dini bilgileri bu çağlarda, bu eğitim kurumlarından alırlardı. Bu temel bilgilerden sonra lügat, nahiv, belagat ve edebiyatın önemli bilgileri ezberletilirdi²⁰.

2) *İkinci ve üçüncü adım* eğitim kurumları ise ilk merhaleden sonra devam edilen bugünkü ortaöğretim ve üniversite sıralamasına benzer tarzda oluşturulan eğitim kurumlarıdır. İlköğrenimlerini tamamlayan öğrenciler mescitler ve medreselerde öğrenimlerine devam ederlerdi. Zamanın meşhur âlimleri bu mekanlarda ders verirdi. Birinci merhaledeki ilköğretimden sonra öğrenci Kur'an'ın tefsiri, nahiv, fıkıh ve aklî ilimlerin eğitimini alır; böylece yükseköğrenime geçecek bilgileri elde etmiş olurdu. Yükseköğrenim olarak ise öğrenciler ileri seviyede Kurân tefsiri, kıraati ve hattı üzerine dersler alırlardı. Ayrıca hadis ilimlerini, muhtasarlardan (er-risale ve muhtasar-u halil vb.) başlayarak Malikî fikhını öğrenirlerdi. Dini ilimlerde yükseköğrenim seviyesindeki öğrenciler öğretmenlerini, derslerinin vakitlerini ve medrese-camisini seçebilirdi²¹.

IX/XV yüzyıl Tilimsân'ında eğitim böyle olmakla birlikte okutulan derslerin içerik açısından aklî ve naklî ilimler olarak iki başlık altında sunulduğunu görmekteyiz. Aklî ilimler felsefe, mantık, ilm-i tabiat (madenler, bitkiler, hayvanlar, gök cisimleri ve onların hareketleri vb.), matematik, aritmetik gibi ilimler olmuştur. Naklî ilimler ise iki kısımda ele alınmış; birinci kısımda fıkıh, hadis, tefsir, usûlü'd-dîn, kıraat, tasavvuf vb. öğretilmiştir. İkinci kısımda ise bu ilimlerle ilgili şiir, edebiyat, belagat, nahiv, tarih, terâcim, coğrafya ilimleri öğretilmiştir²². Bu aklî ve naklî ilimler öğretilirken takip edilen eğitim ve öğretim metodları ise şunlardır:

a) *İlkâ ve İmla*: Bu yöntem ketatîb denilen küçük dersanelerde olurdu. Öğretmen çocukların ortasına oturur, elindeki tahtaya sureleri ezberletmek için yazar ve öğrencilere bunları tekrar ettirirdi. Başarılı olanlar devam eder, başarısız olanlar ise başka mesleklere yönlendirilirdi²³.

¹⁸ el-Bekrî, Ebû Ubeyd, *el-Mağrib fî Bilâd-i İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire t.y., s.77; el-Himyerî, *a.g.e.*, s.135; Şâveş, *a.g.e.*, I, 50-51;

¹⁹ Çocuklara Kur'an, yazı öğretmek ve hafızlık yaptırmak için oluşturulmuş küçük mekanlara verilen isimdir. Bkz: İbrahim Mustafa v.dğr., "k-t-b mad.", *el-Mu'cemu'l-Vasît*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire, 1392/1970, s.790.

²⁰ Hâlidî, Reşîd, *Devr-u Ulemâi Mağribi'l-Evsât fî İzdihâri'l-Hareketi'l-İlmiyye fî'l-Mağribi'l-Aksâ Hilâle'l-Karneyn 7-8/13-14*, University Abou Bekr Belkaid, Tilimsân, 1432/201, s.49-50; Bûşekîf, *a.g.e.*, s.72.

²¹ Bûşekîf, *a.g.e.*, s.73; Hâlidî, *a.g.e.*, s.50.

²² Şekdân, Besâm Kâmil Abdurrezzak, *Tilimsân fî'l-Ahdi'z-Zeyyânî*, University An-Najah National/Mektebetü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, Nablus 1422/2002, s. 230-236; Bûşekîf, *a.g.e.*, s.73; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 50-52.

²³ Bûşekîf, *a.g.e.*, s. 74; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 36.

Eş'arî Kelâmının Mağrib'teki Merkezlerinden Tilimsân

- b) *Belli bir ilimde belli bir kitabı seçme ve okuma*: Bu metotta başarılı bir öğrenci öğretmenin seçtiği kitabı öğretim amacına göre okur; sonra öğretmen madde madde kitabı şerh ederdi. Öğrenciler hocanın şerhinden önemli gördükleri yeri not alırlardı. Bu Tilimsân'a has bir yöntemdi²⁴.
- c) *Diyalog-Tartışma Yöntemi*: Bu yöntem Tilimsân'dan Mağrib-i Evsat'a yayılmıştır. Bu yöntemde ezbere ek olarak, ilmî meselelerde fikir yürütme ve araştırma üzerine kurulu bir eğitim var olup, bilgilere ulaşma konusunda hocanın yanında öğrencinin de odak bir noktası bulunmaktadır. Öğretmen münakaşa ve münazarayı idare eder; öğrenci de bu yönetime yönelirdi²⁵. Bu yöntemin, bölgede kelâm ilminin gelişmesinde büyük katkı sağladığı görülmektedir.

Bu iki maddede özetlenebilecek ilmî merhale ve yöntemlerden geçerek eğitimlerini tamamlayan ve hocalığa yükselen Tilimsân âlimleri, tadrîs sürecinde de ilmî ortam açısından son derece güzel bir havada yaşamışlardır. Kuzey Afrika'da alışlagelmiş siyasi çalkantılara rağmen özellikle VIII-IX/XIV-XV. yüzyıllarda Tilimsân'daki ilmî rahatlık, birçok kelâm âliminin birbiri ile rahat rahat görüşmesine ve bilgi alışverişi yapmalarına sebep olmuştur. Bu âlimler değişik birçok görüş ve mezhep sahibi âlim ile görüşme imkanı bulduklarından²⁶, söz konusu yüzyıllarda kelâm ilmi açısından oldukça önemli isimler yetişmiştir. Tilimsân'da yetişen bu âlimlere ek olarak Endülüs'teki Hıristiyan zulmünden kaçan birçok âlimin de Tilimsân'a sığınmasıyla, bu yüzyıllarda Tilimsân tam bir ilim merkezi haline gelmiştir²⁷. Zeyyânîler'in kurduğu Evlâd-u İmam, Tafşiniyye, Yakubiyye gibi birçok irili-ufaklı medrese, zaviye ve mescit, kelâm başta olmak üzere birçok dersin yapıldığı ilim odakları haline gelmiş; ayrıca çevresine ilim dağıtan birçok kütüphane oluşturulmuştur²⁸. Bunlara ek olarak Hafsîler, Zeyyânîler ve Merînîler'den oluşan yapı içerisinde bu devletlerin yöneticileri, ilmi ve âlimleri desteklemişler; bu durum da ortaya bir rekabet getirmiştir. Zeyyânî devleti özellikle bu yarışta ön planda olmak için ilmi ve âlimleri çokça desteklemişlerdir²⁹. Bu açıdan Tilimsân âlimleri, eğitim alırken de, hocalık yaparken de herhangi bir maddî zorlukla karşılaşmamışlardır. Arkalarındaki bu siyasî desteğe rağmen Tilimsânlı birçok âlim, bu siyasilerle yakın ilişki kurmamış; kendilerine verilen devlet görevlerini reddederek hayatlarını ilimle uğraşp zühd hayatı sürdürerek geçirmişlerdir³⁰. Bu yaklaşımlarının arkasında Mağrib-i Evsat'ta özellikle de Merînîler, Hafsîler ve Zeyyânîler arasında oluşan siyasî çalkantılardan uzak kalma isteği vardır³¹. Aslında siyasetin karışık böylesi zamanlarda âlimlerin olumsuz etkilenmesi ve başka yerlere göç etmeleri beklenirken, Tilimsân âlimlerine devlet tarafından gösterilen ihtimam sonucu bu âlimlerin büyük çoğunluğu yerlerinde kalmıştır. Ahmed b. Yahya el-Veşerîsî (914/1508), Muhammed b. Abdülkerim el-Meğîlî (909/1504) gibi bazı âlimler Tilimsân bölgesinden göç ederken, Abdurrahman es-Seâ'libî (786/876) ve Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (895/1490) gibi birçok âlim de başka yerlere gitmeyi reddedip bu bölgenin ıslahı için çalışmış ve siyasîlerden uzak bir uzlet hayatı yaşamışlardır ki³² bu durum bölgede bulunan âlimlerin/kelâmcıların tasavvufa meyillerini artırmıştır. Tilimsân coğrafyasında tasavvufî hareketler hicrî altıncı asırdan itibaren görülmeye

²⁴ Bûşekîf, *a.g.e.*, s. 74; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 37.

²⁵ Bûşekîf, *a.g.e.*, s. 74; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶ Tilimsân'da Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî zamanında âlimlere gösterilen müsamaha nedeniyle değişik görüş ve mezheplere sahip insanlar buraya gelmekteydi. Bkz: es-Senûsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf, *el-Menhecüs-Sedî ft Şerhi Kifâyeti'l-Mürîd*, tah. Mustafa Merzûkî, Dâru'l-Hüdâ, Cezayir, 1994, s. 16.

²⁷ Baccî, Abdülkâdir, *İdrârü's-Şümûs alâ Hayat ve A'mâlî's-Senûsî*, Dâr-u Kerdâde, Cezayir, 2011, s. 42; Bûşekîf, *a.g.e.*, s. 361.

²⁸ Şekdân, *a.g.e.*, s. 241-245; Baccî, *a.g.e.*, s. 41-42.

²⁹ Baccî, *a.g.e.*, s. 40.

³⁰ Baccî, *a.g.e.*, s. 31.

³¹ es-Sallâbî, Muhammed Muhammed, *Devletü'l-Muvahhidîn*, Dâru'l-Beyrâk, Ammân, 1998 s. 351.

³² Bûşekîf, *a.g.e.*, s. 360.

başlamış; büyük âlim ve mutasavvıf Ebû Medyen Şuayb (594/1198)³³'ın vefatıyla birlikte kök salmıştır³⁴. Tilimsân'da ortaya çıkan tasavvuf Kadîrî, Mevlevî, Şazilî ve Nakşibendî tarikatları kapsamında görülmektedir³⁵.

Tilimsân, tarihinde birçok kelâmî ekol ile karşılaşmasına rağmen Mehdî ibn Tûmert (524/1130)'in Maşrik dönüşü ile birlikte³⁶, içerisinde kökleşeceği Eş'arîliği kabul etmiş³⁷ ve bu kabul günümüze kadar gelmiştir. İbn Tûmert'ten önce yani Murabıtlar devrinde, Eş'arîlik de dahil tüm kelâm faaliyetleri bidat görülüp yasaklanmış³⁸; ancak onunla birlikte ortaya çıkan Eş'arî kelâmı tüm Mağrib'i kaplamıştır. Bu açıdan söz konusu devirde (VIII-IX/XIV-XV yy.) Tilimsân, kelâmında Eş'arî kelâmdır. Bu dönem(müteahhirîn) Eş'arî kelâmcılarının spesifik özellikleri Tilimsân kelâmcılarında da görülmektedir.

Kelâm tarihine bakıldığı zaman hicri VIII-IX./XIV-XV yüzyılların, “*cem ve tahkik*” dönemi içerisinde mütalaa edildiğini görmekteyiz³⁹. Bu dönemden itibaren kelâm eserlerine bu ilmin gaye ve faydalarıyla ilgili mukaddimeler eklenmeye başlamış; kelâm kitaplarının dili ve üslubu ağırlaşmıştır. Bundan dolayı hacim ve muhteva açısından küçük eserlerin telifi söz konusu olmuştur. Adudiddîn el-Îcî (756/1355) ile başlatılan bu dönemin en önemli özelliği, telif edilen bazı müstakil kelâm eserlerinin yanında daha ziyade önceden tasnif edilen kelâm kitaplarının şerh ve haşiyelerinin yapılmasıdır⁴⁰. Tilimsân'da bu anlamda kelâm alanında hacim olarak küçük ama orijinal birçok eser yazıldığı gibi bulunan devre uygun olarak şerh/haşiye türü eserler de bolca mevcuttur. Bu eserlerden örneklere, bölgenin kelâm âlimleri tanıtılırken değinilecektir.

Müteahhirîn dönemi Eş'arî kelâmcıları arasında şerh yöntemi yaygın bir telif türüdür. Eş'arî kelâmda VIII/XIV. yüzyıldan itibaren mütekaddimûn ve müteahhirûnun görüşlerini toplayan şerhler dönemi başlamış; bu kapsamda Tilimsân kelâmcıları, hocalarının ve kendilerinden önceki âlimlerin risalelerini şerhetmişlerdir⁴¹. Bu dönemin bir diğer özelliği de daha önceden başlayan kelâm-tasavvuf yakınlaşmasının artması⁴²; akâid risalelerinin daha çok tasavvuf âlimleri arasından çıkmasıdır. Bu süreç kapsamında yetişen kelâmcıların başında Tilimsân'ın meşhur kelâm âlimi Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî et-Tilimsânî gelmektedir⁴³.

VIII-IX./XIV-XV yüzyıllar itibariyle Tilimsân örneğinde değinilen Mağrib kelâmının Eş'arî hüviyetinin, Maşrik Eş'arî kelâmından ayrılması gerekmektedir. Maşrik'te bu çağlarda yapılan kelâm çalışmaları Adudiddin el-Îcî'nin *Mevakıfı* ve onun şerhi Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıfı*, Sa'deddîn et-Taftazânî'nin *Şerhu Akâidi'n-Neseфі* sinde

³³ Ebû Medyen Şuayb'ın tasavvuftaki konumu hakkında bkz: Ebû Medyen Şuayb El-Ensârî, *Tasavvufî Hikmet ve Risaleler*, haz. Kadir Özköse, Ensar Yayınları, İstanbul, 2008.

³⁴ Şekdân, *a.g.e.*, s. 168.

³⁵ Şekdân, *a.g.e.*, s. 168-169.

³⁶ Mehdî İbn Tûmert, Eş'arîliğin Kuzey Afrika'da yayılmasında en önemli isimlerin başında gelir. Onun Maşrik'e (Bağdat'a) ilim yolculuğu yaptığı ve bizzat İmam Gazâlî'den ders aldığı rivayet edilmektedir. Bkz: Yalıtıkaya, Şerafettin, “*İbn Tûmert*”, Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, 3/10, 1928, s. 35.

³⁷ İbn Tûmert, Murabıtlar devletini yıkarak kendi görüşlerine dayalı bir devlet (Muvahhidler) kurmak için çok çaba harcamış, Eş'arî sistemi içerisinde Malikî formuyla görüşlerini yaymak için tüm Mağribi dolaşmıştır. Bu anlamda öğrencileri ve mensupları ile birlikte Mağrib'e doğru yola çıkınca Tilimsân'a da uğramıştır. Bkz: Arif AYTEKİN, , “İbn Tûmert”, *DİA*, XX, 425.

³⁸ et-Tihâmî, İbrâhîm, *el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib*, Dâru Kurtuba, Cezayir 1427/2006, s. 37-38.

³⁹ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmîne Giriş*, Damla Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38-39. Topaloğlu, bu kitabında kelâm ilmini dokuz ana başlık altında değerlendirmiş, cem ve tahkik devrini de XIV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar devam ettirmiştir. Bkz: Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 25-47.

⁴⁰ Bağçeci, Muhittin, *Kelâm İlmîne Giriş*, Netform Matbaa, Kayseri, 2000, s. 23.

⁴¹ Sinanoğlu, Mustafa, “*Şerh*”, *DİA*, XXXVIII, 565.

⁴² eş-Şâfiî, Hasan Mahmûd, *el-Medhal ilâ Dirâseti İlmi'l-Kelâm*, İdâratü'l-Kur'an ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, Pakistan, 1422/2001, s. 115.

⁴³ Özervarlı, Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İsam Yayınları 1998, İstanbul s. 15.

Eş'arî Kelâmının Mağrib'teki Merkezlerinden Tilimsân

görüldüğü gibi⁴⁴, Gazâlî ve sonrasında başlayan “*kelâmdaki felsefî etkinin*” fazlaca hissedildiği çalışmalardır. Ancak Tilimsân ve genelde Mağrib'te bu devirde görülen kelâm, bu felsefî etkiyi en aza indirerek İslam akâidine dönmeyi amaçlar tarzıdır. Bu yüzden bölgede birçok akaid kitabı yazılmış ve felsefe ile karışık bu eserlerden uzak durulmuştur⁴⁵.

Tilimsân'da söz konusu devirde revaçta olan kelâmın mahiyetine değindikten sonra şimdi de VIII-IX./XIV-XV asırlar itibarıyla Tilimsân'da yaşamış ve kelâmî faaliyette bulunmuş bazı önemli isimleri, mütakellimlikleri yönüyle beraber zikretmek konu bütünlüğüne yardımcı olacaktır:

1) **Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf et-Tilimsânî (711/1310)**: Tilimsân'da dünyaya gelmiş; dindar ve âlim bir ailede yetişmiştir. Bölgede dönemin en önemli ilim merkezlerinden olan Tilimsân'da, Abdülvâdîler devleti yönetiminde yaşayan Şerîf et-Tilimsânî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ya'kûb es-Sanhâcî'den ilk Kur'an eğitimini aldıktan sonra eğitimine Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülvâhid el-Mücâsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer et-Temîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hediyye el-Kuraşî, Ebû Abdullah İbnü'n-Neccâr Muhammed b. Yahyâ, İmrân b. Mûsâ el-Meşeddâllî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdünnûr en-Nedrûmî gibi büyük âlimlerden dersler alarak devam etmiştir⁴⁶. “*İbnâ'l-İmâm*” diye tanınan Ebû Zeyd Abdurrahman İbnü'l-İmâm Muhammed b. Abdillâh et-Tinnîsî ve kardeşi Ebû Mûsâ İsâ'dan fıkıh, fıkıh usulü ve kelâm ilmi okumuştur⁴⁷. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Âbilî'den aklî ilimler alanında faydalanarak sayılan ilimlerde çok iyi bir mertebeye ulaşmıştır. Eğitimin ardından bir müddet Tunus'a giden Şerîf et-Tilimsânî, tekrar Tilimsân'a dönerek ders vermeye başlamış ve çok kısa bir zamanda bölgenin önemli âlimleri arasında yer almıştır⁴⁸.

Abdülvâdîler-Merînîler çekişmesinde bir müddet zorunlu olarak Fâs'ta kalmak zorunda kalan Şerîf et-Tilimsânî Abdülvâdîler'in Tilimsân'ı ele geçirmesiyle şehre tekrar dönmüş ve Sultan II. Ebû Hammû Mûsâ'nın kızıyla evlenmiştir. Sultan, Şerîf et-Tilimsânî için, Tilimsân'ın çok önemli bir simgesi olan, el-Medresetü'l-Ya'kubiyye'yi yaptırmış; Şerîf et-Tilimsânî de ölene kadar bu medresede müderrislik yapmıştır⁴⁹.

Şerîf et-Tilimsânî Malikî fikhî ve mantık ilmi üzere kitaplar yazdığı gibi kelâm ilmi ile de ilgilenmiş, devrinde tartışılan felsefî-kelâmî konuları öğrencilerine anlatmıştır. Şerîf et-Tilimsânî'nin “*Kitâb fi'l-Kazâ ve'l-Kader*” isimli kelâma dair bir eseri vardır⁵⁰. Bunun dışında *Miftahü'l-Vusul ilâ binâi'l-Usûl*, *Şerhü'l-Cümel*, *Kitâbu Mesârâti'l-Galat fi'l-edille*, *Fetâvâ*, *Kitâb fi'l-Mu'âtât*⁵¹ gibi bulunduğu bölge Mâlikî coğrafyasında büyük önemi haiz eserleri bulunmaktadır.

2) **Sa'îd b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Akbânî (811/1408)**: Akbân, Endülüste bulunan bir köyün ismidir. Ancak Sa'îd el-Akbânî Tilimsân'da doğmuş ve burada yetişmiştir. Malikî mezhebinde fakîh bir isim olarak tanınmaktadır. el-Âbilî ve başka birçok alimden okuduğu usul ilminde ileri bir dereceye vararak hükümdarların takdirini kazanmış; Sultan Ebû İnan zamanında birçok âlim bulunmasına rağmen bu ilmî seviyesine binaen Bicâye

⁴⁴ Bu eserleri isim olarak zikretmemizin sebebi bunların Maşrik'teki Eş'arî kelâmının en bariz ve en önemli örnekleri olması hasebiyledir.

⁴⁵ el-Âbidî, Velîd Cebbâr İsmâil, “*el-Medresetü'l-Eş'ariyye fi'l-Karni's-Sâmini'l-Hicrî*”, Mecelletü Külliyyeti'l-İmâmî'l-A'zâm, II.Sayı/2006, Bağdat, , s. 13.

⁴⁶ eş-Şerîf, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Miftahü'l-Vusul ilâ Binâi'l-Furûi ve'l-Usûl*, tah. Muhammed Ali Ferkûs, Müessesetür-Rabbânî, Beyrut, 1419/1998, s. 87-105; Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Tilimsânî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XLI, 165-166.

⁴⁷; Çavuşoğlu, a.g.m., *DİA*, XLI, 166.

⁴⁸ eş-Şerîf, a.g.e., s.97, 100.

⁴⁹ eş-Şerîf, a.g.e., s.78-79; Çavuşoğlu, a.g.m., *DİA*, XLI, 166.

⁵⁰ Bu eser kesin olarak eş-Şerîf'e nispet edilmekte olup henüz matbu halde bulunmamaktadır. Bkz: eş-Şerîf, a.g.e., s.123-124.

⁵¹ eş-Şerîf, a.g.e., s. 214-224; Çavuşoğlu, a.g.m., *DİA*, XLI, 167.

kadısı olarak atanmıştır. Bicâye'den sonra kadılık görevine kırk yıl boyunca Tilimsân, Selâ ve Merakeş kentlerinde devam etmiştir⁵². Hayatının çoğunu Tilimsân'da geçiren Sa'îd el-Akbânî "Reisü'l-U'kelâ" namıyla anıldığı gibi oğulları ve torunları da ulemâ-i Tilimsân arasında gösterilmektedir.

Sa'îd el- Akbânî'nin meşhur eseri *Şerhu'l-Havfi*'nin dışında, *Şerh-u Cümel-i Hûnecî*, *Telhîsü İbnü'l-Bennâ*, *Tefsîru Sûreteyi'l-En'am ve'l-Feth*, *Şerhu'l-Bürde* gibi birçok eseri vardır. Kelâm alanında da mümtaz bir yere sahip olan el-Akbânî bu alanda *Kasîdetü İbn Yasemîn fi'l-Cebr ve Mukabele*, *Şerhu el-Akîdeti'l-Burhaniyye* isimli eserleri bulunmaktadır⁵³. Özellikle hocası Osmân es-Selâlicî (ö.594/1197)'nin *el-Akîdetü'l-Burhâniyye* isimli eserine yaptığı şerh, Mağrib medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. el-Akbânî'nin bu eseri, günümüzde hocasının metni ve kendi şerhi ile basılı olarak bulunmaktadır⁵⁴.

3) **Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Zekrî el-Mağrâvî⁵⁵ et-Tilimsânî (900/1494):** Malikî fikhî usul ve fûrûu konusunda âlim olan Ahmed b. Zekrî, bulunduğu dönem Mağrib coğrafyasında çok kıymetli bir yere sahip olan Tilimsân'lı bir âlimdir. Hayat hikayesi ilim yolunda ilerleme açısından oldukça dikkat çekicidir. Küçük yaşta babasını kaybeden Ahmed b. Zekrî'yi annesi, meslek öğrenmesi ve evini geçindirmesi için bir terzinin yanına çırak olarak verir. Kısa sürede bu meslekte ilerleyen Ahmed b. Zekrî'nin hayatı, bir elbise diktirmek için terziye gelen Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Zâgû(845/1441)⁵⁶'nun, onun zekasını farketmesi ile değişmiştir. Ahmed b. Zâgû, Ahmed b. Zekrî'nin annesi ile konuşarak oğlunun aldığı aylık ücret mukabili bir parayı kendisinin vermesi karşılığında oğlunu öğrenciliğine almıştır. Ahmed b. Zekrî de kısa sürede zekası ve çalışkanlığı ile mümtaz bir öğrenci olmuştur⁵⁷.

Ahmed b. Zâgû'nun vefatından sonra ilim aşkı ve macerası devam eden Ahmed b. Zekrî, yine Tilimsân'da bulunan devrin büyük âlimlerinden Muhammed b. Ebi'l-Abbas'ın derslerine devam etmiş; onun dışında İbn Merzûk, Kâsım el-Akbânî gibi birçok âlimden de dersler almıştır. Hocaları arasında İbrahim b. Muhammed b. Ali el-Linetî et-Tâzî (86/1461)⁵⁸, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Mes'ûd el-Birşânî el-Girnâti⁵⁹, Ebû Zeyd Abdurrahmân es-Seâlibî (854/1450) gibi meşhur âlimler bulunmaktadır.

Ahmed b. Zekrî'nin ilim hayatında kelâm ilminin ayrı bir önemi ve yeri vardır. Bu alanla faal olarak ilgilenen Ahmed b. Zekrî, metot olarak cedel yöntemini aktif olarak kullanmış, devrinde bulunan âlimlerle kelâm alanında tartışmalar yapmıştır⁶⁰. Kelâm ilminin akaid anlamında öğretilmesi konusunda çok titiz davranan Ahmed b. Zekrî, Mağrib coğrafyasında çok önemli bir eser sayılan *Manzûmetü'l-Kübrâ fi İlmi'l-Kelâm* isimli bin beşyüz beyiti geçen bir manzum kitap kaleme almıştır⁶¹. Bunların dışında *fi Mesâili'l-Kazâ ve'l-Fityâ*, *Buğyetü't-Tâlib fi*

⁵² et-Tenbektî, Ahmed Bâbâ, *Neylü'l-İbtihâc bi Tatrîzi'd-Dibâc*, haz. Abdü'l-Hamîd Abdullah el-Herâme, Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Trablus 1989, II, 189-190.

⁵³ et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, II, 190.

⁵⁴ Bkz: es-Selâlicî, Ebû Amr Osmân, *el-Akîdetü'l-Burhâniyye ve'l-Fusûlü'l-İmâniyye*, nşr. Nizâr Hammâdî, Müessesetü'l-Maârif, Beyrut, 1429/2008.

⁵⁵ Mağrâve: Zenâte kabilesinin büyük bir koludur. Bkz: İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Dîvanu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, tah. Halîl Şehhâde, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988, III, 213.

⁵⁶ el-Hafnâvî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. eş-Şeyh b. Ebi'l-Kâsım ed-Dîsi İbn Sîdî İbrâhîm el-Gûl, *Kitâbu Tarihi'l-Halef bi Ricâli's-Selef*, Matba'at-u Piyer Fûntâne eş-Şarkıyye, Cezayir 1324/1906, I, 46-47; İbn Meryem, a.g.e., s.39-41.

⁵⁷ ez-Ziriklî, Hayru'd-Dîn, *el-'Alâm Kâmûs-u Terâcim li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1980, I, 231; Özel, Ahmet, "İbn Zekrî et-Tilimsânî", *DİA*, XX, 460.

⁵⁸ İbn Meryem, a.g.e., s.58; el-Hafnâvî, a.g.e., II, 7.

⁵⁹ et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, I, 57.

⁶⁰ el-Hafnâvî, a.g.e., I, 38; Özel, "İbn Zekrî et-Tilimsânî", *DİA*, XX, 460.

⁶¹ el-Hafnâvî, a.g.e., I, 39. eş-Şerîf et-Tilimsânî'nin bu eserinin tam ismi "Muhasılü (Mükemmilü)'l-Makâsîd mimma bihi tu'teberü'l-a'kâid"dir. Eser, şerhetmesi için devrin büyük kelâm âlimi Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'ye götürüldüğünde, es-Senûsî eserin kıymeti ve üslubuna binaen ancak yazarı tarafından şerhedilebileceğini

Eş'arî Kelâmının Mağrib'teki Merkezlerinden Tilimsân

Şerhi Akîdeti İbni'l-Hâcib isimli kelâma dair eserleri bulunduğu gibi⁶² fıkıhla ilgili olarak da Venşerîsî'nin *el-Mi'yâr*⁶³ında birçok fetvası zikredilmektedir. Ayrıca İmam Cüveynî'nin *Varakât*'ına dair bir şerh de kaleme almıştır⁶⁴.

Bu büyük âlimin öğrencileri arasında Ahmed Zerrûk (899/1493)⁶⁵, Ebû Ca'fer Ahmed b. Dâvud el-Belvî el-Vâdî Âşî (938/1531)⁶⁶, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Merzûk Hafîdü'l-Hafîd (930/1523)⁶⁷, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî et-Tilimsânî (914/1508)⁶⁸ gibi isimler bulunmaktadır.

4) ***Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (895/1432)***: Eşarî kelâmın mümtaz şahsiyetlerinden olan Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî Tilimsân'da doğmuş ve yetişmiştir. Sadece Tilimsân'ın değil aynı zamanda Mağrib coğrafyasının kelâm alanında şekillenmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Eşarîliğin Mağrib coğrafyasına girmesi ve yayılması merhalelerinden sonra Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî ile bu mezhep, Mağrib coğrafyasında adeta kökleşmiş ve onun etkisiyle bölgede kelâm Eşarîlik üzere devam etmiştir.

"*Senûse*" Mağrib'teki Berberî bir kabilenin ismidir⁶⁹. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'ye Tilimsânlı ve Senûse kabilesine mensup olması anlamında Tilimsânî ve Senûsî nispetinin verilmesi yanında kelâm ilmine katkıları ve çok sayıda yazdığı akaid kitabı üzerine "*et-Tevhidî*" lakabı da verilmiştir⁷⁰. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin maiyetlerinde yaşadığı Zeyyânîler, iktisâdî açıdan ülkelerini büyük bir refah içerisinde yaşatmışlardır. Bu iktisâdî refahtan Senûsî kabilesi ve nihayetinde Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'de faydalanmış; eğitim hayatı boyunca ve hocalık yıllarında maddî olarak herhangi bir zorlukla karşılaşmamıştır. Bu yüzden meslek olarak da Tilimsân medrese ve camilerinde hocalığı tercih edip tasavvuf yolunu tutmuştur⁷¹. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî dindar ve âlim bir aileye sahiptir. Kaynaklar onun ilk hocasının, Tilimsân'da Kur'an öğretmenliği yapan, babası olduğunu haber vermektedirler⁷². Ayrıca anne bir kardeşi Ali et-Tâlûfî de tanınmış bir âlim olup Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî bu kardeşinden, İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî(386/996)'nin "*er-Risâle*" sini okumuştur⁷³. Babasından mebâdiu'l-ulûm bilgileri tahsil ettikten sonra Nasr ez-Zevâvî, Muhammed b. Tûzert (Tuvenzet) es-Sanhâcî, Ebu'l-Hasen el-Kalsâdî (891/1486), Muhammed b. Ahmed b. İsa el-Meğîlî(850/1447), Ebû Abdullah el-Habbâk (867/1463), Muhammed b. el-Abbâs el-Ubbâdî (871/1467), Ebu'l-Hasen et-Tâlûfî, Hasen el-Ebrekân (868/1464), Ebu'l-Kâsım el-Kinâbeşî el-

söylemiştir. Matbu halde bulunmayan bu esere Ahmed b. Ali el-Mencûr "*Nazmü'l-Ferâid ve Mübdî'l-Fevâid fi Şerhi Muhassil'l-Makâsîd*" adıyla bir şerh yazmıştır. Bkz: Özel, "İbn Zekrî et-Tilimsânî", *DİA*, XX, 460. Bu eserin Tunus halk kütüphanesinde bulunan mahtut haline <https://archive.org/details/Muhassil-Elmaqassid> adresinden ulaşılabilmektedir.

⁶² el-Hafnâvî, *a.g.e.*, I, 39.

⁶³ el-Mi'yârü'l-Mu'rib ve'l-Câmiu'l-Muğrib an Ulemâi İfrikıyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib. Malikî Nevâzil Literatürünün en önemli kaynaklarından. Bkz: Necmettin Kızılkaya- Osman Yılmaz, "Venşerîsî", *DİA*, XLIII, 48.

⁶⁴ Özel, "İbn Zekrî et-Tilimsânî", *DİA*, XX, 460. (Bu eserin ismi *Gâyetü'l-Merâm Şerhu Mukaddimeti'l-İmâm*'dır.)

⁶⁵ et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, I, 138; İbn Meryem, *a.g.e.*, 55-62; İbn Asker, *a.g.e.*, II, 799-801.

⁶⁶ Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, *Şeceratü'n-Nûru'z-Zekıyye fî Tabakâti'l-Mâlikıyye*, el-Matba'atü's-Selâfiyye ve Mektebetühâ, Kahire, 1349, I, 273.

⁶⁷ İbn Meryem, *a.g.e.*, s. 52; el-Hafnâvî, *a.g.e.*, I, 149; Mahlûf, *a.g.e.*, I, 275-276.

⁶⁸ İbn Meryem, *a.g.e.*, s. 53-54; el-Hafnâvî, *a.g.e.*, I, 62-63.

⁶⁹ es-Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*, tah. Muhammed Ahmed Abdülazîz-Eşref Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991, II, 366; ez-Zebîdî, "*s-n-s*" "*mad.*, *a.g.e.*, XVI, 154.

⁷⁰ Dehhân, Abdülazîz es-Sağîr, *el-İmâmü'l-'Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî et-Tilimsânî ve Cuhûduhü fî Hizmeti'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Dâru Kerdâde, Cezayir, 1431-32/2010-11, s. 76-77.

⁷¹ Baccî, *a.g.e.*, s. 40.

⁷² et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, II, 563; es-Senûsî, *Şerhu'l-Mukaddimât*, tah. Mâhî Kundûz, Dâr-u Kerdâde, Cezayir, 2011, s. 10.

⁷³ et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, II, 564; el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 999; İbn Meryem, *a.g.e.*, s. 238.

Bicâî, Ebû Zeyd es-Seâlibî (876/1472), İbrahîm et-Tâzî el-Vehrânî gibi birçok büyük âlimden de dersler almıştır⁷⁴.

Hocaları bu denli geniş olan Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, kendisi de aralarında Ebu'l-Abbâs b. İsa el-Bernûsî el-Fâsî (899/1494), Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd et-Tilimsânî(901/1496), Ebu'l-Kâsım b. Muhammed ez-Zevâvî (922/1517), Muhammed b. Ebî Medyen et-Tilimsânî (915/1510) gibi bölgelerinde kelâm alanında etkili olan isimler yetiştirmiştir⁷⁵. Yetiştirdiği bu öğrencilerle kelâm ilmi ve akaid öğretimi, Eşarîlik yöntemiyle tüm Mağribe yayılmıştır. Bunda akaidin tasavvufla mezc edilerek bidatlerden uzak sahih bir anlayış oluşturma isteği temel saik olmuştur⁷⁶.

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin hocaları ve öğrencileri, bölgedeki mevkileri nedeniyle önemli olsa da onun asıl önemi ve etkisi yazdığı akide eserlerinde yatmaktadır. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'ye ait zikredilen birçok eser vardır. Bu eserleri telif türünde olduğu gibi şerh ve ihtisar türünde eserleri de vardır. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, eserlerini yazarken öncelikli amacı halkı doğru yola iletmek olduğundan bu konuda gayret göstermiş ve yazarının kendi eserini şerh ve ihtisar ettiği ender örneklerden olmuştur. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin kelâm alanındaki eserleri şunlardır: *el-Hakâik fî Ta'rifâtu Mustalahâti Ulemâi'l-Kelâm*, *Risâle fî Nefyi Te'sîri'l-Esbâb*, *Şerhu Esmâillâh el-Hüsnâ ve Keyfiyyetü'l-Amel Bihâ*, *Şerhu Cevâhiri'l-Kelâm*, *Şerhu Akîdeti'l-Havdî*, *Şerhu İşrine'l-Vâcibât*, *Şerhu Muhtasarı alâ Akâidi Suğra's-Suğra*, *Şerhu Muhtasarı ale'l-Akâidetü's-Suğra*, *Şerhu Akîdeti'l-Kübrâ*, *Şerhu Akîdeti'l-Vüstâ*, *Şerhu Lâmiyyeti'l-Cezâiri*, *Şerhu'l-Mürşide*, *Şerhu'l-Mukaddimât*, *Akîdetü'l-Hafîde*, *el-Akîdetü's-Suğra*, *el-Akîdetü Suğra's-Suğrâ*, *el-Akîdetü'l-Kübrâ*, *el-Akîdetü'l-Vüstâ*, *el-Mukaddimâtü'l-Mebniyye li'l-Akîdeti's-Suğra*⁷⁷. Bu eserlerden özellikle el-Akîdetü's-Suğra bir diğer ismiyle Ümmü'l-Berâhîn⁷⁸, es-Senûsî zamanından günümüze gelinceye kadar Eş'arî literatürünün en önemli kaynakları arasında sayılmıştır⁷⁹.

5) **Muhammed b. Merzûk el-Hafîd (842/1438)**: Kaynaklarda ismi Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Merzûk el-Hafîd el-Acîsî et-Tilimsânî şeklinde geçmektedir⁸⁰. Kendisi âlim bir aileye sahip olup “*İbneyi'l-Hatîb İbn Merzûk*” diye anılan babası ve amcasından ders almıştır. Bu isimler dışında Mağrib'in en ünlü isimleri de hocaları arasında yer almaktadır. Ders aldığı isimleri bölgelere göre sıralayan Hafnâvî, Muhammed b. Merzûk el-Hafîd'in *Tilimsân*'da Muhammed Abdullah İbnü'l-İmam eş-Şerîf et-Tilimsânî, Saîd el-Akbânî, Ebî İshâk el-Masmûdî, Ebu'l-Hasen el-Eşheb el-Gumarî'den; *Tunus*'ta İbn Urfe Ebi'l-Abbâs el-Kassâr'dan; *Fas*'ta Ebû Zeyd el-Mekvedî, Muhammed b. Mes'ûd es-Sanhâcî el-Fîlâlî'den; *Mısır*'da es-Sirâc el-Belkînî, Ebu'l-Fadl el-Hirâkî, es-Sirâc İbnü'l-Mülkâ, Kamus sahibi el-Fîrûzâbâdî, Muğnî sahibi Muhibbuddîn İbnü'l-Hişâm, Velî İbn Haldûn'dan ve diğer birçok âlimden dersler aldığını söylemiştir⁸¹. Tabii böyle birçok âlimden ders alan bir âlimin ders portföyü de oldukça geniş olacaktır. Muhammed b. Merzûk el-Hafîd tefsir, hadis, kelâm, nahiv,

⁷⁴ el-Mellâlî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer et-Tilimsânî, *el-Mevâhibü'l-Kuddüsiyye fî'l-Menâkibi's-Senûsiyye*, tah. Alâl Bürebîk, Dâru Kerdâde, Cezayir 2011, s. 48-90; et-Tenbektî, Ahmed Bâbâ, *el-Leâli's-Sündüsiyye fî'l-Fezâili's-Senûsiyye*, tah. Mahmud Berahim, Mûfem li'n-Neşr, Tilimsân 2011, s. 38-54; et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, II, 564; İbn Meryem, *a.g.e.*, s. 238; Nuveyhiz, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirin min Sadri'l-İslam hatta'l-Asra'l-Hâdir*, tkd. Hasen Halid, Müesseset-ü Nuveyhiz es-Sekâfiyye, Beyrut 1409/1988, II, 656.

⁷⁵ et-Tenbektî, *Neylü'l-İbtihâc*, I, 130, 150, 136; II, 572, 585; İbn Meryem, *a.g.e.*, s. 45-50, 247-248.

⁷⁶ Baccî, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁷ el-Mellâlî, *a.g.e.*, s. 343-351; et-Tenbektî, *el-Leâli's-Sündüsiyye*, s. 110-112; Baccî, *a.g.e.*, s. 104, 105.

⁷⁸ Bkz: es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Suğra's-Suğra fî İlmi't-Tevhîd*, Mektebetü Mustafa Elbâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Mısır, 1373/1953.

⁷⁹ Spevack, A.Aron, *The Archetypal Sunni Scholar: Law, Theology, and Mysticism In The Synthesis of al-Bajuri*, State Universty of New York Press, Albany, 2014, s. 68.

⁸⁰ el-Hafnâvî. *a.g.e.*, I, 124.

⁸¹ el-Hafnâvî. *a.g.e.*, I, 131

beyan, tasavvuf alanlarında mahir bir âlim olduğu gibi kıraat, tecvid, arûz ilimlerinde de birikim sahibidir⁸².

Muhammed b. Merzûk el-Hafîd, kelâm ilmine özel bir ilgi duymuştur. Devrinde tasavvufla karışık olarak bulunan ve yanlış itikâdî-kelâmî saplantılara yol açan anlayış ve bidatlerle mücadele etmiştir⁸³. Bu yolda kendisi de tasavvufun içinde yer almış; ancak biatlarla mücadelesini kelâm ilminin yol göstericiliği ile devam ettirmiştir. Bu anlamda kelâm ile ilgili şu eserleri kaleme almıştır: *Akîdetü Ehli't-Tevhîd el-Muhricet-i min Zulmeti't-Taklîl*⁸⁴, *el-Âyâtü'l-Vâdihât fî Vechi Delâleti'l-Mu'cizât*, *Şerhu Ferayi İbn Hâcib*⁸⁵. Kelâm alanı dışındaki eserleri ise şunlardır: *İzhâru Sidki'l-Mevde fî Şerhi'l-Bürde*, *el-İstîâb* (Beyan, îrab gibi çeşitli ilimleri kapsayan bir eser), *er-Ravda* (İbn Leyyûn ve el-İrâkî'nin Elfiyelerini toplamıştır), *Muhtasarü'l-Hadîka* (el-İrâkî'nin elfiyesinin ihtisarı), *el-Muknii'ş-Şâfi*, *Cümelü'l-Hûnecî* vb.⁸⁶

Muhammed b. Merzûk el-Hafîd, kendisi böyle birçok ilmi kapsayan bir âlim olup âlim bir aileden geldiği gibi oğlu ve torunu da onun izinden gitmiş ve Tilimsân-Mağrib coğrafyasında isimleri anılan birer âlim olmuşlardır⁸⁷.

Buraya kadar zikredilen âlimlerle, Tilimsân'da yaşamış ve kelâm alanında faaliyet göstermiş bazı önemli isimlere - ayrıntılara fazlaca girilmeden- değinilmeye çalışılmıştır. Bu isimler dışında el-Hasen b. Mahlûf el-Mezîlî er-Raşîdî el-Ebrekân (857/1453), Muhammed b. Ahmed b. Ebî Yahyâ et-Tilimsânî el-Habbâk (867/1462), Ahmed Zerrûk el-Fâsî (899/1493), Alî b. Muhammed b. Alî el-Kuraşî el-Kalsâdî (891/1486), Muhammed b. Abdilkerîm b. Muhammed el-Meğîlî (909/1503) gibi Tilimsân'da yaşamış ve kelâm ilminin Mağrib'te Eş'arîlik üzerine yayılmasına hizmet etmiş birçok isim daha sayılabilir⁸⁸.

3. SONUÇ

İslam coğrafyası, içerisinde yaşayan tüm Müslümanlar ile bir bütündür. Kelâm ilmi de bu coğrafya içerisinde yaşayan tüm Müslümanların kelâmı olarak kendini göstermektedir. Ülkemizde yapılan kelâm araştırmaları daha çok mütetekellim ve Matürîdîlik bazında ele alındığından Mağrib coğrafyasına bu yönlü araştırmalarda rastlanmamaktadır. Bunda bölgenin bize olan uzaklığı ve mezhepsel farklılık da etkili olmuştur. Bu sebeple araştırma konusu seçilen Mağrib, kendi içerisinde de birtakım araştırma zorlukları barındırmaktadır. Mağrib, coğrafi olarak çok geniş bir bölgedir ve tarihinde birçok farklı kelâmî ekolü ihtiva etmiştir. Bu da bölge hakkında bizlere mikro anlamda çalışma yapmak zorunluluğu getirmektedir. Bundan dolayı bu araştırmada, Mağrib kelâmının önemli yapı taşlarını belirlemek açısından Tilimsân kenti, genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Kadîm bir kültüre sahip olan Tilimsân kenti Romalılardan Osmanlılara kadar birçok ülke tarafından ele geçirilmiştir. Ancak kelâm ilmi açısından asıl önemli noktası İslam fethinden sonra bu kentte görülen kelâmî ekol ve tavırlardır. Bu anlamda şehir Selefi, Haricî, Şîî ve Eşarî öğretilere ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu mezhepsel eğilimler içerisinde en önemlisi ve kayda değer olanı Eşarîliktir. Eşarîliğin Mağrib'te yayılması ile bu bölgede kabul gören mezhep,

⁸² el-Hafnâvî. *a.g.e.*, I, 124, 126.

⁸³ el-Hafnâvî. *a.g.e.*, I, 125.

⁸⁴ es-Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'an*, tah. Muhammed Ali Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1418, I, s. 14-17. (*Akîdetü Ehli't-Tevhîd* gibi kitap isimlerine, Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî gibi bölgenin diğer âlimlerinde de rastlanmaktadır. Bunda, âlimlerin bölgede baş göstermiş bidatleri ve yanlış tasavvufî uygulamaları düzeltme isteğinin etkisi büyüktür.

⁸⁵ el-Hafnâvî. *a.g.e.*, I, 133-134.

⁸⁶ el-Hafnâvî. *a.g.e.*, I, 132.

⁸⁷ Oğlu İbn Merzûk el-Kefîf ve torunu Muhammed Merzûk el-Hatîb İbn Hafsa. Bkz: el-Hafnâvî *a.g.e.*, I, 136,145.

⁸⁸ es-Senûsî, *Şerhu'l-Mukaddimât*, s. 39-40.

Tilimsân'da VIII-IX /XIV-XV. yüzyıllardaki faaliyetlerle adeta kökleşmiştir. Dönem olarak duraklama dönemi sayılsa da gösterilen kelâmî faaliyet ve eserler, şerh ve haşiyeye görünümü olmakla birlikte tam bir kelâm mektebi hüviyeti arz etmektedir. Tilimsân'da, Maşrikten farklı olarak, felsefî kelâmdan uzaklaşıp akaidî kelâma önem verilmiştir. Bu amaçla Tilimsânlı âlimler tasavvufu ilgilenererek Eş'arî akaidini yaymada kelâm ve tasavvufu birlikte kullanmış; bunun sonucunda da ortaya “*mutasavvif kelâmcılar*” çıkmıştır. Eşarîliğin adeta kökleşip verilen eserlerle pekiştiği Tilimsân'da bu anlamda birçok mütakellim yetişmiştir. Aralarında Muhammed b. Merzûk el-Hafîd (842/1438), Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (895/1432), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Zekrî el-Mağrâvî et-Tilimsânî (900/1494), Sa'îd b. Muhammed b. Muhammed. Muhammed el-Akbânî (821), Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf et-Tilimsânî (771/1370) gibi çok önemli isimler ile Eşarî kelâmı, Tilimsân'dan doğan feyizle Mağrib coğrafyasını aydınlatmıştır. Özellikle Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin yazdığı akâidlerle Eşarîlik günümüze kadar sistemini geliştirmiş ve yaymıştır.

KAYNAKÇA

el-Âbidî, Velîd Cebbâr İsmâil, “el-Medresetü'l-Eş'ariyye fi'l-Karnî's-Sâminî'l-Hicrî”, Mecelletü Külliyyeti'l-İmâmi'l-A'zâm, II.Sayı/2006, Bağdat, s.1-23.

Apak, Âdem, Anahatlarıyla İslam Tarihi, Ensar Nşr., Altıncı Baskı, I-IV, İstanbul, 2012.

Aytekin, Arif, “İbn Tümert”, DİA, XX, İstanbul, 1999, 425-427.

Baccî, Abdülkâdir, İdrârü's-Şümûs alâ Hayat ve A'mâli's-Senûsî, Dâr-u Kerdâde, Cezayir, 2011.

Bağçeci, Muhittin, Kelâm İlmîne Giriş, Netform Matbaa, Kayseri, 2000.

el-Bekrî, Ebû Ubeyd, el-Mağrib fi Bilâd-i İfrîkiyye ve'l-Mağrib, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire t.y.

Bûşekîf, Muhammed, el-Medresetü ve Nizâmü't-Ta'lîm bi'l-Mağribi'l-Evsât Hilâl el-Karneynî's-Sâmin ve't-Ta'sî', Devriyyetü'l-Elekturûniyye/University Abou Bekr Belkaïd, Tilimsân 1432/2011.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Tilimsânî, Muhammed b. Ahmed”, DİA, XLI, Ankara, 2012, 165-167.

Damien, Helly, Algeria Country Report, Preparatory Action Culture in EU External Relations, Edt: Yudhishthir Raj Isar, 2014.

Dehhân, Abdülazîz es-Sağîr, el-İmâmü'l-'Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî et-Tilimsânî ve Cuhûduhü fi Hizmeti'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf, Dâru Kerdâde, Cezayir, 1431-32/2010-11.

Ebû Medyen, Şuayb El-Ensârî, Tasavvufî Hikmet ve Risaleler, haz. Kadir Özköse, Ensar Yayınları, İstanbul, 2008.

Goldzîher, Ignace, Klasik Arap Literatürü, çev. Rahmi Er-Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, Ankara, 2012.

el-Hafnâvî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. eş-Şeyh b. Ebi'l-Kâsım ed-Dîsî İbn Sîdî İbrahim el-Gül, Kitâbu Tarihi'l-Halef bi Ricâli's-Selef, Matba'at-u Piyer Füntâne eş-Şarkîyye, I-II, Cezayir, 1324/1906.

Hâlidî, Reşîd, Devr-u Ulemâi Mağribi'l-Evsât fi İzdihâri'l-Hareketi'l-İlmiyye fi'l-Mağribi'l-Aksâ Hilâle'l-Karneyn 7-8/13-14, University Abou Bekr Belkaïd, Tilimsân, 1432/2011.

Harekât, İbrahim, “Mağrib”, DİA, XXVII, Ankara, 2003, 314-318.

el-Himyerî, Muhammed b. Abdülmun'im er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr, tah. İhsân Abbâs, Mektebet-ü Lübnân, Beyrut, 1984.

ibn Asker, Muhammed b. Ali eş-Şeşâvenî, Devhatü'n-Nâşir li Mehâsini men Kâne bi'l-Mağrib min Meşâyihî'l-Karnî'l-Âşir, thk. Muhammed Haccî, Matbûâtü Dâri'l-Mağrib li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Rabat 1397/1977.

İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, Buğyetü'r-Ruvvâd fi Zikri'l-Mulûki min Benî Abdi'l-Vâd, Matba'at-ü Pier Füntânâ eş-Şarkîyye, I-II, Cezayir, 1321/1903.

Eş'arî Kelâmının Mağrib'teki Merkezlerinden Tilimsân

_____, *Mukaddimetü İbn Haldûn, tah. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rab, I-II, Dimeşk, 1425/2004.*

_____, *Dîvanu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber, tah. Halil Şehhâde, Daru'l-Fikr, I-VIII, Beyrut, 1408/1988.*

İbn Hamde, Abdülmecid, el-Medârisü'l-Kelâmiyye bi İfrîkiyye ilâ Zühûri'l-Eş'ariyye, Dâru'l-Arab, Tûnus, 1406/1986.

İbn Meryem, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, el-Bustân fî Zikri'l-Evliyâi ve'l-Ulemâi bi Tilimsân, el-Matbaatü's-Seâlibiyye, Cezayir, 1326/1908.

İbrahim, Mustafa v.dğr., el-Mu'cemu'l-Vasît, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire, 1392/1970.

Kavas, Ahmet, "Tilimsân", DİA, XLI, İstanbul, 2012, 159-163.

Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcimu Musannifî'l-Kütübi'l-Arabiyye, Müessesetü'r-Risale, I-IV, Beyrut, 1414/1993.

el-Kettânî, Abdü'l-Hayy b. Abdü'l-Kebîr, Fihrisu'l-Fehâris ve'l-İsbât ve Mu'cemu'l-Meâcimi ve'l-Meşhâti ve'l-Müselâlat, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I-III, Beyrut, 1402/1982.

Kizilkaya, Necmettin – YILMAZ, Osman, "Venşerîsi", DİA, XLIII, Ankara, 2013, 47-49.

Komisyon, Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi Amerika-Afrika, Gelişim Yayınları, I-VI, İstanbul, 1981.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, Şeceratü'n-Nûru'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye, el-Matba'atü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, II, Kahire, 1349.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî, Nefhu't-Tib min Gusni'l-Endelis er-Ratîb, tah. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, I-VIII, Beyrut, 1388/1968.

el-Merrâkuşî, İbnü'l-İzârî, el-Beyânu'l-Muğrib fî Ehbâri'l-Endelis ve'l-Mağrib, tah. C. Kûlan, Luvi Provençal, Dâru's-Sekâfe, I-IV, Beyrut, 1983.

el-Mellâlî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer et-Tilimsânî, el-Mevâhibü'l-Kuddüsiyye fî'l-Menâkibi's-Senüsiyye, tah. Alâl Bürebîk, Dâru Kerdâde, Cezayir, 2011.

Nuveyhiz, Adil, Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslam hatta'l-Asra'l-Hâdir, tkd. Hasen Halid, Müesseset-ü Nuveyhiz es-Sekâfiyye, I-II, Beyrut 1409/1988.

Özel, Ahmet, "İbn Zekrî et-Tilimsânî", DİA, XX, İstanbul, 1999, 460.

Özervarli, Sait, Kelâmda Yenilik Arayışları, İsam Yayınları, İstanbul, 1998.

Özkuyumcu, Nadir, Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Manisa, 2007.

es-Sallabî, Muhammed Muhammed, Devletü'l-Muvahhidîn, Dâru'l-Beyrâk, Ammân, 1998.

es-Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'an, tah. Muhammed Ali Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcüd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut, 1418/1996.

es-Selâlicî, Ebû Amr Osmân, el-Akîdetü'l-Burhâniyye ve'l-Fusûlü'l-Îmâniyye, nşr. Nizâr Hammâdi, Müessesetü'l-Maârif, Beyrut, 1429/2008.

es-Senûsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf, el-Menhecüs-Sedîd fî Şerhi Kifâyeti'l-Mürîd, tah. Mustafa Merzûki, Dâru'l-Hüdâ, Cezayir, 1994.

_____, *Şerhu'l-Mukaddimât, tah. Mâhî Kundûz, Dâr-u Kerdâde, Cezayir, 2011.*

_____, *Şerhu Suğra's-Suğra fî İlmi't-Tevhîd, Mektebetü Mustafa Elbâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Mısır, 1373/1953.*

Sinanoglu, Mustafa, "Şerh", DİA, XXXVIII, İstanbul, 2010, 564-565.

Spevack, A.Aron, The Archetypal Sunni Scholar: Law, Theology, and Mysticism In The Synthesis of al-Bajuri, State Universty of New York Press, Albany, 2014.

es-Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb, tah. Muhammed Ahmed Abdülazîz-Eşref Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1411/1991.

eş-Şâfî, Hasan Mahmûd, el-Medhal ilâ Dirâseti İlmi'l-Kelâm, İdâratü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Pakistan, 1422/2001.

Şâves, Muhammed b. Ramazân, *Bâkatü's-Sûsân fi't-Ta'rif bi Hadâreti Tilimsân Âsîmet-i Devlet-i Benî Zeyyân, Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmiyye, I-II, Cezayir, 1995.*

Şekdân, Besâm Kâmil Abdurrezzak, *Tilimsân fi'l-Ahdi'z-Zeyyânî, University An-Najah National/Mektebetü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, Nablus, 1422/2002.*

eş-Şerîf, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Miftâhü'Vusûl ilâ Binâi'l-Furûi ve'l-Usûl, tah. Muhammed Ali Ferkûs, Müessesetür-Rabbânî, Beyrut, 1419/1998.*

et-Tenbektî, Ahmed Bâbâ, , *Neylü'l-İbtihâc bi Tatrîzi'd-Dîbâc, haz. Abdü'l-Hamîd Abdullah el-Herâme, Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, I-II, Trablus 1989.*

_____, *el-Leâli's-Sündüsiyye fi'l-Fezâili's-Senûsiyye, tah. Mahmud Berahim, Mûfem li'n-Neşr, Tilimsân, 2011.*

et-Tihâmî, İbrâhîm, el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib, Dâru Kurtuba, Cezayir, 1427/2006.

Topaloğlu, Bekir, Kelâm İlmine Giriş, Damla Yayınları, İstanbul, 2013.

Yalkaya, Şerafettin, "İbn Tümerî", Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, 3/10, 1928, s. 33-48.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî, Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, tah.et-Terzî- Hicâzî- et-Tahâvî- el-Azbâvî, Matbaatü Hükümeti'l-Kuweyt, I-XVI, Kuweyt 1395/1985.

Zehrâ, Hâlid, "Müsteveyâtü'l-İbda' fi İlmi'l-Kelâmi'l-Eş'arî leda'l-Meğâribe", Cühûdü'l-Meğâribe fi Hidmeti'l-Mezhebi'l-Eş'arî, dzn:Merkezü Ebi'l-Hasen el-Eş'arî[Sempozum: (1432/2011: Rabât)] Dâru Ebî Rakrak, Rabât, 1433/2012.

ez-Ziriklî, Hayru'd-Dîn, el-'Alâm Kâmûs-u Terâcim li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beşinci Baskı, I-VIII, Beyrut, 1980.